

Nederlandse Kaapse koloniale letterkunde: Het gedicht over het nieuwe fort aan de Kaap (1666), herbeschouwd

Tycho Maas

Cape Dutch Colonial Literature: Rereading the Poem at the Building of the New Fort at the Cape (1666)

Dutch colonial literature from the East-Indies, Surinam, and the Antilles each have their own literary histories while the most expansive Dutch colonial literature, from the Cape (South Africa), has been left without. A first anthology of post-1800 texts was compiled by Francken and Praamstra (2008b) and the outline of a handbook has been the topic of scholarly discussion, notably by Francken and Praamstra (2008a, 2009) and Huigen (2009), yet no consensus was reached. In this paper I provide an overview of the framing of Dutch colonial literature from the Cape and suggest a 17th century cultural framework of interpretation. I close-read a poem that commander Wagenaer included in the official Cape log (Dagregister) at the building of the new fort at the Cape in 1666 and illustrate what such a framework might yield for a history of pre-1800 Cape Dutch colonial literature.

1. Een actualiteit in vergetelheid

In *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans* breken Francken en Praamstra (2018) een lans om de tweede commandeur van de Kaap, Zacharias Wagenaer (commandeur 1662–1666), een plek te geven in de literatuurgeschiedenis. De beoogde literatuurgeschiedenis is die van “de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur”, waarvan nog altijd geen systematisch overzicht bestaat, zoals de auteurs schrijven in een terechte herhaling van hun eerdere pleit (Francken en Praamstra, 2008a, 2012). Die literatuur is qua omvang groter dan de andere takken van wat zij “VOC- en WIC-literatuur” noemen – de Indische, Antilliaanse, en Surinaamse – en die wel al elk een eigen handboek hebben (respectievelijk Nieuwenhuys, 1978, Beekman, 1996, 1998, Rutgers, 1996, Van Kempen, 2003).

Ik sta in deze bijdrage stil bij de plek van Nederlandse teksten van de Kaap in de Nederlandse en Zuid-Afrikaanse literatuurgeschiedenis. In plaats van kaders van taal, volk, land, en een esthetische poëtica van literariteit (zie bijvoorbeeld Francken en Praamstra, 2008a, 2009 en Huigen, 2009) stel ik als interpretatief raamwerk voor 17e-eeuwse teksten de bredere cultuur-historische achtergrond van het uitdijende, koloniale Europa voor. Ter illustratie *close-read* ik het gedicht dat commandeur Wagenaer bij de eerstesteenlegging van het nieuwe fort aan de Kaap opnam in zijn *Dagregister*, het officiële logboek van de Kaap, op 2

januari 1666. Francken en Praamstra (2018) citeren het maar bespreken het niet inhoudelijk. Wagenaar is meer dan de tweede schrijver van de Kaap (namelijk na de eerste commandeur, Jan van Riebeeck), en het gedicht wordt tekortgedaan door een beschouwing als eersteling van de Kaapse poëzie.

2. “New coherence”

Bij iedere vorm van geschiedschrijving speelt ideologie een rol. Elke aanzet tot historiografie is daarom in eerste instantie ook typerend voor de blik op het verleden op het moment van samenstelling. In dat verband zijn in de Zuid-Afrikaanse historiografie twee jaartallen scharnierpunten gebleken: 1652 en 1994. Het jaar 1652 markeert de stichting van de eerste permanente Europese nederzetting aan de Kaap onder Jan van Riebeeck en de VOC, wat in de woorden van Schoeman (2008, inleiding) geldt als “the starting point in too much of South African historical pedagogy”. In 1994 kondigden de eerste democratische verkiezingen in Zuid-Afrika een postkoloniale fase aan. Chapmans (2002) *The New Century of South African Poetry* opent bijvoorbeeld met de afdeling “traditional songs by Khoisan poets”. Chapman neemt daarmee niet alleen een voorheen gemarginaliseerde bevolkingsgroep op maar nuanceert ook het belang van het jaar 1652 als beginpunt van de literatuur in Zuid-Afrika. Chapman (2011: 136) constateert in dat verband in zijn bespreking van *The Columbia Guide to South African Literature in English since 1945* (2010): “[Ideology] cannot operate solely as negative critique, but must direct the search for a new coherence”.

Bij de beschouwing van de Nederlandse literatuur uit Zuid-Afrika is 1652 echter ook na 1994 als startpunt belangrijk gebleven. In het jongste overzicht, *A History of South African Literature. Afrikaans Literature 17th – 19th Centuries* (2015), opent de Poolse onderzoeker Jerzy Koch met Van Riebeecks *Dagbregister* en legt hij die keuze als volgt uit:

[An] indirect effect of the VOC’s decision to set up a supply station was the emergence in Africa of a distinctive Germanic language. [...] South African texts in Dutch are [in this book] treated as the protoliterature of Afrikaans. (Koch, 2015: 16, 18)

Het verband tussen Nederlands en Afrikaans was ook het uitgangspunt voor de eerste omvattende, systematische uiteenzetting van teksten van Nederlanders in wat nu Zuid-Afrika is. Literatuurhistorica Elizabeth Conradie begint *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. ’n Kultuurhistoriese studie* (1934) eveneens met Van Riebeecks *Dagbregister* en ook haar uitleg is vergelijkbaar met Koch: “van alle Hollandse

geskifte in Suid-Afrika ontstaan, moet kennis geneem word”, ook van de teksten die “nie aan die eise van die esteties voldoen nie”; het gaat immers om “die oudste pennevrugte op ons bodem, die fondament van ’n nuwe huis [namelyk van de Afrikaanse letterkunde – TM]” (Conradie, 1934: xx-xxii). Van Riebeeck biedt daarbij een vanzelfsprekend startpunt. Inderdaad gaf Conradie haar openingshoofdstuk de titel “Die oorplanting van die Hollandse kultuur na Suid-Afrika”, en schrijft ze: “Vir my loop daar ’n onafgebroke Dietse draad van die *Dagboek* van Jan van Riebeeck af tot by die jongste Afrikaanse geskif”. De Afrikaanse literatuur is inheems én Europees, met als tastbaar bewijs een Afrikaans-Hollandse schrijftadisie.

Ook in de decennia tussen Conradie en Koch vormt verwantschap van Nederlands en Afrikaans een rode draad. Vijftig jaar na Conradie begint haar landgenoot J.C. Kannemeyer (1984: 24) zijn standaardwerk *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur* met ‘het’ *Daghregister*, en stelt: “Hollands-Suid-Afrikaans letterkunde kan beskou word as die oorsprong van die Afrikaanse letterkunde”. De Nederlandse onderzoeker Siegfried Huigen (2006: 5) is uitgesprokeneer wanneer hij in zijn bijdrage aan H.P. van Coller, *Perspektief en Profiel. ’n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*, schrijft dat Nederlandstalige teksten uit de periode na 1652 tijdens de opkomst van het Afrikaner nasionalisme in de eerste helft van de 20ste eeuw en tijdens de apartheid betekenis kregen als “’n uitdrukking van ’n vroeë Afrikaanse nasionale bewussyn”.¹

3. Taal en ideologie

De taal die als vertrekpunt gekozen wordt – het Hollands c.q. Nederlands (Huigen, Francken en Praamstra) óf het Afrikaans (Conradie, Kannemeyer) – bepaalt in grote mate de periodisering van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur.² Dat is onder meer te zien aan de uitleg van de jaren 1875 en 1925.

1875 markeert het begin van de (Eerste) Afrikaanse Taalbeweging, die verengelsing van de kolonie wilde tegengaan en zich beijverde voor de erkenning van Afrikaans als taal naast het Nederlands. Conradie (1934: ix) onderscheidt twee periodes: 1652 tot 1875 (“Tydperk van heerskappy van die ouer [Hollandse] vorm van ons taal.”) en de periode 1875 tot heden (“Opkoms van Afrikaans en algehele agteruitsetting van die ouer vorm.”). De Engelsen hebben volgens Conradie (1934: x) een stijgende lijn verstoord: “Die eerste deel kan onderverdeeld word in (a) 1652–1795. Tydperk van die Hollandse gesag, van groot voorbereidingswerk. (b) 1795–1875. Koms van die Engelse en verbrokkeling van die Dietse kultuur.” De Afrikaanse letterkunde is jong en kwetsbaar, wat de aandacht rechtvaardigt voor de vroege “rol van die Hollandse skrywers in die nasionale bewuswording”.

Francken en Praamstra (2008a: 155) onderscheiden de periodes 1652–1800,

1800–1875, 1875–1925, en de jaren vanaf 1925. Rond 1800 brengen de Engelsen de eerste drukpers naar de Kaap, wat een literaire cultuur stimuleert, en na 1925 verwordt het Nederlands tot een “migrantentaal” (Francken en Praamstra, 2008b); als recent voorbeeld bloemlezen zij de Nederlandstalige dichter Alfred Schaffer, die in Zuid-Afrika woont en werkt. Ook Huigen (2006) ziet in 1925 een breekpunt. De Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur eindigt voor hem wanneer de Unie van Zuid-Afrika het Nederlands vervangt door het Afrikaans als officiële taal naast het Engels.³

Kannemeyer (1984) besteedt in zijn lijvige, tweedelige standaardwerk *Geskiedenis van die Afrikaans literatuur* slechts één hoofdstuk van krap 16 bladzijden aan “Die Nederlandse koloniale letterkunde in Suid-Afrika”. Het begrip ‘koloniaal’ is cruciaal: een “spesifieke aard” in de vorm van koloniale “boustof” onderscheidt de “Hollands-Suid-Afrikaanse” geschriften “van die literatuur wat in Nederland self ontstaan het” en – belangrijk voor Kannemeyer (1984: 30) – ook van de Afrikaanse letterkunde die erop zou volgen. “Die Hollandse literatuur wat ná 1875 in Suid-Afrika ontstaan, moet grotendeels as die nawater van ’n tradisie gesien word wat nooit werklik in hierdie land lewensvatbaarheid besit het nie” (Kannemeyer, 1984: 32). Zijn hoofdstuk sluit hij af met de retorische paragraaf “Is hierdie [Nederlandse koloniale – TM] geskifte deel van die Afrikaanse letterkunde?”, waarop het antwoord luidt: “Hollands-Suid-Afrikaanse letterkunde kan beskou word as die *oorsprong* van die Afrikaanse letterkunde” (mijn cursivering) (Kannemeyer, 1984: 24).

Francken en Praamstra (2012: 4) stellen dat Kannemeyer “de Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde doelbewust uit de [Afrikaanse – TM] literatuurgeschiedenis wegwerkt”. Dit verdient nuancering: Kannemeyer betoogt dat een verschil in aard en bouwstof een onderscheid rechtvaardigt tussen de Afrikaanse letterkunde en de “Hollands-Suid-Afrikaanse” koloniale schrijftaditie, ook al heeft die laatste een plaats aan de wieg van die eerste.⁴ Periodisering is dus niet zonder meer arbitrair, zoals Francken en Praamstra (2008a: 155) wel schrijven, maar hangt voor de Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde onder meer af van het vertrekpunt van de beschouwing (Nederlands of Afrikaans) en van een plaats- en tijdgebonden ideologie.⁵

4. Vertrekpunt

4.1 Een 17e-eeuws kader

Francken en Praamstra (2012: 6) merken op dat “een eigen literatuurgeschiedenis” van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde nog heel veel vooronderzoek vereist.⁶ Ik doe een aantal constatering en suggesties.

Om te beginnen is er binnen de nationale Zuid-Afrikaanse en Nederlandse literatuurgeschiedenissen na 1994 geen consensus over een “new coherence” voor de Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde bereikt, hoewel de verwantschap tussen Nederlands en Afrikaans wat betreft politiek-ideologisch belang heeft ingeboet. Kannemeyer (1984) en Francken en Praamstra (2012) noemen als argument om de Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde van de Nederlandse en de Zuid-Afrikaanse te onderscheiden de koloniale aard en stofvinding.

Ten tweede lijkt een letterkunde met een dubbele naam tussen wal en schip te belanden. In de nationale literatuurgeschiedenissen is beperkte aandacht voor de “Hollands-Afrikaanse groep [cultuur]” of “ons hele Dietse letterveld” (Conradie), de “Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde” (Huigen), de “Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur” (Francken en Praamstra), en de “Hollands-Suid-Afrikaanse letterkunde” of “Nederlandse koloniale letterkunde in Suid-Afrika” (Kannemeyer).⁷ De tweeledige naamgeving suggereert niettemin tegelijkertijd dat er sprake is van een (perifere minderheids)literatuur die vanuit twee centrumliteraturen bestudeerd kan worden, of zelfs een breder kader van inbedding verlangt.

Tot slot zijn er sinds 1994 uitgangspunten van literariteit of landgebondenheid verkend, die echter anachronistische en positivistische interpretaties in de hand werken. In een polemieck over de contouren van een geschiedenis van Nederlandse literatuur uit Zuid-Afrika verdedigen Francken en Praamstra (2008a: 154) het uitgangspunt dat deze literatuurgeschiedenis zich moet richten op teksten die “een aspect van literariteit bezitten”; zij volgen dit uitgangspunt in de bloemlezing *Heerengracht, Zuid-Afrika* (2008b).⁸ In een reactie wijst Huigen (2009: 254-255) erop dat literariteit een normatief begrip is en geen neutraal instrument, en vestigt hij de aandacht op dat “de esthetische betekenis van ‘literatuur’ pas in de achttiende eeuw in sommige delen van West-Europa ontstaan [is]” en dat deze literatuuropvatting in veel landen, zoals Nederland en Zuid-Afrika, pas in de twintigste eeuw ingeburgerd raakte. Een dergelijk risico schuilt ook in een landgebonden inkadering van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur, aangezien het concept van de natiestaat als verbindend element voor een samenleving pas in de 18e eeuw zijn opwachting maakte (Anderson, 1983). Een interpretatie van literatuur van na 1652 uit het gebied dat nu Zuid-Afrika is vanuit literariteit of het perspectief van een nationale letterkunde doet niet vanzelfsprekend recht aan de bredere historische omstandigheid waarin de tekst ontstaan is.⁹

In zijn polemieck met Francken en Praamstra (2008a) wijst Huigen (2008: 261) erop dat een beschouwing van Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde als kolonistenliteratuur, gesitueerd tussen koloniaal en postkoloniaal vertoog, een “spannender” literair-historisch project levert dan een literatuuropvatting

die leidt tot “een museale rangschikking van literaire curiositeiten uit het verleden van een ver land”. In het vervolg verken ik de aard en bouwstof van een 17e-eeuws gedicht vanuit een contemporair cultuur-historisch kader.¹⁰ Minder dan een (post)koloniaal vertoog, positioneert een 17e-eeuws kader zich buiten de drie hierboven geschetste beperkingen.¹¹

4.2 *Tijdvak*

De bloemlezing *Heerengracht, Zuid-Afrika. Nederlandse literatuur van Zuid-Afrika* (Francken en Praamstra, 2008b) is de eerste en tot nog toe enige in haar soort, en bevat teksten vanaf 1800. De periode vóór 1800 is volgens Huigen (2008: 258) cultuur-historisch echter de meest interessante tijd voor Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur, Elphick en Giliomee (1992) zien de 17e- en 18e-eeuwse Kaapse geschiedenis als bepalend voor latere ontwikkelingen in Zuid-Afrika, en Maylam (2001) toont aan dat onderwerpen als racisme en discriminatie in Zuid-Afrika vandaag de dag niet begrepen kunnen worden zonder de 17e eeuw in ogenschouw te nemen. Ook Francken en Praamstra (2018: 10) geven in hun artikel “De tweede schrijver van de Zuid-Afrikaanse literatuur?” aan dat de Nederlandse koloniale literatuur in de 17e en 18e eeuw wortelt en dat ongelijkheid en kritiek er een centraal thema vormen:

De westerling brengt “de ander” zijn geavanceerdere wetenschap, zijn betere techniek, zijn betere god ook. Het westen brengt kortom beschaving en heeft ook de plicht dit te doen, ten voordele van gekoloniseerden. Hun scholing en vorming bezorgt het kolonialisme immers meteen een ethische rechtvaardiging.

Francken en Praamstra bieden in hun artikel bovendien een handig historisch kader, dat echter wat vrijblijvend naast hun bespreking van Wagenaers literaire nalatenschap blijft staan. Niettemin krijgt de tweede commandeur een plek als “tweede schrijver” (cursivering origineel) van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur. Van Riebeecks *Dagregister* heeft volgens Francken en Praamstra semi-literaire faam verworven en Wagenaer zette dit officiële dagelijkse verslag van de Kaap voort (zie ook Schoeman, 2006: 155-157, 2011: 7-37). Voor Praamstra en Francken is Wagenaers *Dagregister* een schriftuur dat “zonder literaire pretentie, toch een persoonlijk karakter draagt en de lezer daardoor treft.” Ook citeren Francken en Praamstra (2018: 14) het gedicht dat Wagenaer opnam in zijn *Dagregister* bij de eerstesteenlegging van het nieuwe fort aan de Kaap op 2 januari 1666. Zij roemen het als “eersteling” die “het ontluiken van de Kaapse poëzie” markeert, maar bespreken het niet nader.¹²

Ter afsluiting van dit artikel *close-read* ik het bewuste gedicht binnen de bredere 17e-eeuwse wereld van Wagenaer, de Kaap, en de VOC.

5. Het nieuwe fort

Den eersten steen Van 't Nieuwe Casteel Goede Hope
heeft Wagenaer gelecht Met Hoop van Goede Hope.
Ampliatie.

1. Soo worden voort en voort de rijcken uijtgespreijt,
Soo werden al de swart', en geluwen gepreijt,

Soo doet men uijtter aerdt een steene wall oprechten,
Daer 't donderend metael, seer weijnigh can ophechten,

5. Voor Hottentoosen waren 't certeijts eerde wallen.
Nu komt men hier met steen voor anderen oock brallen,

Dus maeckt men dan een schrick soowel d'Europaen,
Als voor den Aes! Amer! en wilden Africaen,

Dus wordt beroemt gemaeckt, 't geheijligst Christendom,

10. Die zetels stellen in het woeste heijndendom,

Wij loven 't Groot Bestier, en zeggen met malcander,
Augustus heerschappij, noch winnend' Alexander,
Noch Caesar's groot beleid, zijn noijt daermee geswaerd,

14. Met 't leggen van een steen, op 't eijnde van de Aerd!¹³

Het gedicht is in de literatuurgeschiedenis beperkt opgemerkt. McCall Theal (1909: 144) maakte als bewaarder van de destijds 'Archives of the Cape Colony' en koloniaal historiograaf het eerste afschrift van de tekst en vestigde er de aandacht op dat de dichter in de eerste twee versregels de datum (2 januari) 1666 heeft weergegeven, hoewel op een ongewone wijze (Romeinse cijfers vet in origineel). Conradie (1934: 18-19) schaaft het gedicht onder de eerste verzen van de Kaap en licht toe dat een gelegenheidsvers gepast was op een dag van zo'n grote betekenis voor een kleine kolonie omdat poëzie in de 17e eeuw als literair medium boven proza verkozen werd. Ze schrijft verder: "Tipies van die Renaissance verskuns is die woordspeling op 'Casteel goede hope' aan die begin en die klassieke sinspeling aan die slot van hierdie historische kuriosum". Komrij

(1999: 13) nam het gedicht op in zijn bloemlezing van de Afrikaanse (!) poëzie.

Het gedicht is ogenschijnlijk rechttoe-rechtaan: de eerste twee regels van het gedicht zelf schetsen direct de omstandigheid die de “ampliatie” of uitweiding vormt bij de steenlegging van het nieuwe fort: doordat de Europese rijken zich verbreiden, verspreiden zich ook degenen met een zwarte en gele huidskleur. Een aarden wal bood eerst nog voldoende bescherming tegen de inheemse bevolking van de Kaap (r.5); een stenen muur die metaal kan weerstaan maakt echter niet alleen indruk op Aziaten, Amerikanen, en Afrikaanse “wilden”, maar jaagt ook andere Europeanen schrik aan (r.7). Het fort is een standplaats voor het Christendom in de “woeste heijndom” en bovendien is nu met de gratie Gods (r.10-11) het einde der aarde bereikt (r.14), wat zelfs de grote heersers van de Oudheid niet was gelukt (r.12-13).

De “Ampliatie” heeft de vorm van een sonnet, met de bekende omslag tussen regel 8 en 9. In het octet worden alle destijds bekende werelddelen buiten Europa benoemd en hun inwoners getypeerd: de “Aes” = Aziaat (“geluwen” = geel), “Amer” = Amerikaan (“swart” = zwart), en “Hottentoots” = “wilden Africaen” (vaak als bruin beschreven). De inwoners van deze continenten worden getypeerd aan de hand van hun niet-Europese huidskleur, hun niet tot (Bijbels) Babel te herleiden spraak (de onomatopoeë “Hottentot” zou het geluid van een kalkoen weergeven)¹⁴, en belichamen de negatie van het Christendom: ze bewonen het “woeste heidendom”.

De schrijver van het gedicht onderscheidt aldus een tweeledige functie voor het nieuwe, stenen fort. De steenlegging was in de eerste plaats een belangrijke stap in de strijd om de macht over zeehandelsroutes. Francken en Praamstra (2018) schrijven terecht dat de directe aanleiding voor de bouw van het nieuwe fort het besluit was van de Heren Zeventien van de VOC, die het bestuur van de Kaapse verversingspost naar het oosten vormde, dat de dreiging van een volgende (Tweede) Engelse Oorlog een sterker fort noodzakelijk maakte. De Kaap was in het verleden al een strategisch belangrijke plek gebleken in de strijd om superioriteit ter zee tussen Holland en Engeland – doorslaggevend voor de handelsroutes met overzeese gebiedsdelen. De Engelsen worden in het gedicht niet genoemd, maar de eigentijdse luisteraar of lezer zal – zeker bij zo’n ingrijpende nieuwbouw als een nu stenen fort – begrepen hebben dat met “d’Europiaen” (ook) de Engelsman wordt bedoeld.

De tweede betekenis die de dichter voor het fort onderscheidt moet gevonden worden in de denkkaders waarbinnen vroegmodern Europa de uitdijende wereld duidde. Draait het octet om het heden, het sextet plaatst dat in historisch perspectief en stelt de plek van het 17e-eeuwse Europa in het licht van de wereldgeschiedenis centraal. Kernwoord hierbij is “Christendom”

(r.9; r.14). In het gedicht omsluit het vormelijk het “woeste heijndendom” (r.10) en de opsomming van drie grote heersers uit de Oudheid (r.12-13), maar in de 17e-eeuwse interpretatie van de wereldgeschiedenis deed het dat ook daadwerkelijk: een voortdurend uitdijende, Christelijke wereld overtrof het Europa van het verleden in tijd, ruimte, en kennis. Vroegmodern Europa had de beschikking over een wereldkaart die nog nooit zo volledig was geweest, en bovendien voortdurend sneller en accurater kon worden vervolmaakt dankzij nieuwe meetkundige instrumenten. Daarmee gepaard kwam het bewustzijn dat de aarde bewoond werd door een toenemend aantal tot dan toe onbekende volkeren. Er ontstond een behoefte om deze volkeren te kunnen classificeren. Een populaire indeling was die van de 16e-eeuwse Jezuit José de Acosta, die drie treden van “beestachtigheid” onderscheidde op basis van de mate van aan- of afwezigheid van taal en schrift, religieuze uitingen, en een (wetmatig) georganiseerde samenleving. Hoe langer en hoe verder een volk van het Christelijk centrum van de wereld verwijderd was geweest, hoe “beestachtiger” het was.¹⁵ Een permanent stenen fort op de zuidelijkste punt van Afrika vormde in dit opzicht een mijlpaal en belangrijk houvast, als niet een metaforisch eindpunt in tijd en ruimte.

Daarbij was de Grieks-Romeinse Oudheid van fundamenteel belang. De genoemde historische rijken in het gedicht zijn de grootste die Europa ooit gekend had: het Griekse van Alexander de Grote, het Romeinse keizerrijk onder Augustus, en de republiek onder Caesar, bekend van zijn veroveringen op de Afrikaanse kust. De Oudheid gold enerzijds als onvolprezen bron over haast alle aspecten van wereldlijke kennis, en het werd haar vergeven dat ze niet alle volkeren in kaart bleek te hebben gebracht. Maar voor de 17e-eeuwer schoot de Oudheid op een fundamenteel gebied tekort: ze was tijdens grote delen van haar geschiedenis niet-Christelijk geweest. Met het bouwen van een stenen fort op het einde van de wereld overtreft Europa niet alleen de Oudheid in ruimte, maar wordt het Christendom vooral ook als nieuw rijk bestendigd. De Oudheid was voor veel 17e-eeuwers een heidense fase tussen een Christelijke oorsprong en een Christelijke toekomst, en de heidense volkeren van Afrika waren in diepste wezen Christelijk.

“Wij” (r.11), een opvallend geplaatst en expliciet onderwerp, slaat op hen die – zij het als VOC’ers, Hollanders, of Europeanen – de Heer prijzen en die zich nog in dezelfde versregel ondergeschikt maken aan hun God, bestuurder van de wereld. Zoals typisch is voor zoveel 17e-eeuwse poëzie dient het individu iets groters. Vondel, bijvoorbeeld, greep het overlijden van zijn dochtertje aan voor een lofprijzing op het bovenaardse en besloot zijn gedicht met de beroemde woorden “eeuwig gaat voor ogenblik”. De boodschap die van de Kaap beklijft,

komt eveneens in de slotregel: nog niemand uit de wereldgeschiedenis was “geswaerd” (had de “gewichtige” eer) om het Christendom te voeren tot “t eijnde van de Aerd” (r.14). Zo plaatst de dichter de “wij” en het fort letterlijk en figuurlijk aan het eindpunt van de bekende wereld en haar geschiedenis, en schetst die het beeld van een Christelijke toekomst.

6. Besluit

Het gedicht ter gelegenheid van het nieuwe fort aan de Kaap is meer dan een eersteling van de Kaapse poëzie en Wagenaer meer dan een tweede schrijver van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur. Het gedicht nodigt de lezer uit om het niet alleen in zijn directe Kaapse context te interpreteren maar om het vooral ook te plaatsen binnen de 17e-eeuwse denkwereld waartegen de Europese koloniale dominantie gestalte kreeg.

Het gedicht bevestigt het beeld dat kolonialisme gepaard ging met de wereldwijde onderwerping van volkeren. Maar het gedicht maakt bijvoorbeeld ook duidelijk dat de Europese expansiedrift niet louter voortkwam uit een waargenomen verschil in huidskleur, of uitgelegd moet worden vanuit slechts een landgebonden of VOC-kader. Het gedicht geeft concrete aanleiding om het kolonialisme mede te beoordelen binnen de Christelijk-eschatologische en Oudheidkundige oriëntatie van het 17e-eeuwse Europa. Ondanks al haar kennis, had de heidense Oudheid niet het einde van de aarde bereikt. “Wij” 17e-eeuwers volbrengen volgens het gedicht die Christelijke missie in tijd en ruimte.

Deze conclusie maakt het leed van de inheemse volkeren niet minder: de dichotomie van de ‘wij’ en de ‘ander’ blijft bestaan. Maar een breed 17e-eeuws cultuur-historisch kader biedt wel een handvat om het leed van toen en nu historisch verder te verankeren. Het maakt spannend materiaal in de periferie van de nationale letterkundes relevant voor maatschappelijke discussies rondom bijvoorbeeld dekolonisering. Het biedt een “new coherence” voor een literatuurgeschiedenis van Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur die in de respectievelijke nationale literatuurgeschiedenissen telkens tussen wal en schip is gevallen. En het kan om te beginnen een veelzeggende uitbreiding vormen voor de bloemlezing *Heerengracht, Zuid-Afrika. Nederlandse literatuur van Zuid-Afrika*.¹⁶

Bronnelys

- Anderson, Benedict.** 1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Beekman, E.M.** 1996. *Troubled pleasures, Dutch colonial literature from the East Indies, 1600–195*. Oxford: Clarendon Press.
- Bel, J.** 2015. *Bloed en rozen. Nederlandse literatuur 1900–1945*. Amsterdam: Prometheus.
- Besselaar, Gerrit.** 1914. *Zuid-Afrika in de letterkunde*. Kaapstad: J. Dusseau.
- Boësen, A.J.** (red.). 1966–1973. *Memoriën en instructiën 1657–1699. Afgeskryf, toegelig en persklaar gemaak*. Deel I. Kaapstad: Die Staatsdrukker.
- Bosman, Frederik.** 1928. *Drama en toneel in Suid-Afrika*. Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Chapman, Michael.** 2002. *New Century of South African Poetry*. Johannesburg: Ad Donker Publishers.
- Chapman, Michael.** 2011. Guides to... Histories of... Who Delineates the Field? On Reading “The Columbia Guide to South African Literature”.... *English in Africa*, 38(3): 131-140.
- Conradie, Elisabeth.** 1934. *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika*. Deel I. 1652–1875. Pretoria/Kaapstad: J.H. de Bussy/HAUM v/h J. Dusseau.
- Deumert, Ana.** 2004. *Language Standardization and Language Change. The Dynamics of Cape Dutch*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Du Toit, P.S.** 1970. *Onderwys in Kaapland 1652 – 1980. 'n Historiese Oorsig*. Pretoria: Van Schaik.
- Elphick, Richard en Hermann Giliomee.** 1992. *The Shaping of South African Society, 1652–1840*. Cape Town: Maskew Miller Longman.
- Even-Zohar, Itamar.** 1979. Polysystem theory. *Poetics Today*, 1(1-2): 287-310.
- Even-Zohar, Itamar.** 1990. The “Literary System”. *Poetics Today*, 11(1): 27-44.
- Francken, Eep en Praamstra, Olf.** 2008a. Een vierde kwartier in de Nederlandse koloniale en postkoloniale literatuur. *De Nederlandse literatuur van Zuid-Afrika. Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 124: 141-158.
- Francken, Eep en Praamstra, Olf.** (red.). 2008b. *Heerengracht, Zuid-Afrika. Nederlandse literatuur van Zuid-Afrika*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Francken, Eep en Praamstra, Olf.** 2009. Wat wij wel en wat wij niet zeggen. Over de geschiedschrijving van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 125: 450-451.
- Francken, Eep en Praamstra, Olf.** 2012. De wederopstanding van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur? Over de ‘canonisering’ van minderheids-literaturen. *Literator*, 33(2): 1-7.
- Francken, Eep en Praamstra, Olf.** 2018. De tweede schrijver van de Zuid-

- Afrikaanse literatuur? *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 25(2): 8-22.
- Hodgen, Margaret.** 1964. *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Huigen, Siegfried.** 1996. *De weg naar Monomotapa. Nederlandse representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Huigen, Siegfried.** 2006. Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925. In: Van Coller, Hennie. (red.). *Perspektief & Profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeschiedenis*. Deel drie. Pretoria: Van Schaik. 3-42.
- Huigen, Siegfried.** 2009. Kwesties van literariteit en (dis)continuïteit in Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse literatuur. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 125: 253-263.
- Jonckbloet, Willem.** 1855-1888. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 6 delen. Groningen: Wolters.
- Kalff, Gerrit.** 1906–1912. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Groningen: Wolters.
- Kannemeyer, John.** 1984. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*. Deel 1. Pretoria/Kaapstad: Academia.
- Kannemeyer, John.** 2005. *Die Afrikaanse literatuur. 1652–2004*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Knuvelder, G.** 1979. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. 4 delen. 's-Hertogenbosch: Malmberg.
- Komrij, Gerrit.** 1999. *De Afrikaanse poëzie in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Koch, Jerzy.** 2015. *A history of South African literature: Afrikaans literature. Part one: from the 17th to the 19th century*. Vert. Dominika Ferens. Pretoria: Van Schaik.
- Maas, Tycho.** 2017. Authorship of a Letter about the Khoi in the National Library. *The Bulletin of the National Library of South Africa*, 71(2): 7-10.
- Maas, Tycho.** 2020. Shifting Frameworks for Understanding Otherness. The Cape Khoi in pre-1652 European Travelogues, an Early Modern Latin Letter, and the South African Novel *Eilande*. PhD Proefschrift. Universiteit van Amsterdam.
- Maas, Tycho.** 2021. The Classics at World's End. A VOC Secretary Reframes the Cape Khoi. *Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures*, 5: 53-71.
- Maylam, Paul.** 2001. *South Africa's Racial Past. The History and Historiography of Racism, Segregation, and Apartheid*. London: Ashgate.
- McCall Theal, George.** 2010 (1909). *History and Ethnography South of the Zambesi 1505–1795. Volume 2: Foundation of the Cape Colony by the Dutch*. New York: Cambridge University Press.

- Nieuwenhuys, Rob.** 1978 (1972). *Oost-Indische Spiegel, wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido.
- Pajmans, Marrigje.** 2018. 'Ook in de zeventiende eeuw werd het debat over kolonialisme gesmoord.' <https://overdemuur.org/>. (Geraadpleegd: 27 september 2021).
- Rutgers, Wim.** 1996. *Beneden en boven de wind, literatuur van de Nederlandse Antillen en Aruba*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Schenkeveld-Van der Dussen, Marietje.** 1994. *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Schoeman, Karel.** 2006. *Kinders van die kompanjie*. Pretoria: Protea.
- Schoeman, Karel.** 2008. *Patisiërs & prinse. Die Europese samelewing en die stigting van 'n kolonie aan die Kaap*. Pretoria: Protea.
- Schoeman, Karel.** 2011. *Burgers & amptenare. Die vroeë ontwikkeling van die kolonie aan die Kaap, 1662–1679*. Pretoria: Protea.
- Te Winkel, Johannus.** 1922–1927. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem: F. Bohn.
- Van Coller, Hennie.** 2005. Woord vooraf. *Perspektief & Profiel. 'n Afrikaanse literatuur-geschiedenis*. Deel drie. Pretoria: Van Schaik.
- Van Coller, Hennie.** 2012. The beginnings of Afrikaans literature. In: Attwell, David en Attridge, Derek (reds.). *The Cambridge History of South African Literature*. New York: Cambridge University Press. 262-285.
- Van Coller, Hennie en Odendaal, Bernard.** 2005. Die verhouding tussen die Afrikaanse en Nederlandse literêre sisteme. *Stilet. Tydskrif van die Afrikaanse letterkundevereniging*, 17(3): 1-17.
- Van Kempen, Michiel.** 2003. *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*. 2 delen. Breda: De Geus.
- Van Zyl, Wium.** 1995. De bijdragen van Nederlandstaligen tot de Afrikaanse letterkunde. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 111: 44-53.
- Wekker, Gloria.** 2016. *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race*. Durham/ Londen: Duke University Press.

Noten

1. Historicus Paul Maylam (2001, inleiding) plaatst deze koppeling tussen Hollandse literatuur en Afrikaner groepsidentiteit al vóór het verlies van de Anglo-Boerenoorlogen (1880–1881 en 1899–1902) omdat de Afrikaner geschiedenis aan de Kaap nu eenmaal verder terug reikt dan die van de Engelsen, die de kolonie pas in 1806 definitief in handen kregen.
2. Mijn opsomming is niet uitputtend. Van Zyl (1995: 45-53) schrijft bijvoorbeeld over

- “Nederlandstaligen [die] een zeer wezenlijke bijdrage hebben geleverd bij het ontwikkelen van de Afrikaanse letterkunde”. Hij steunt op taal wanneer hij de Afrikaanse letterkunde laat aanvangen met de “eerste bewuste pogingen om in het Afrikaans te schrijven”. Een gesprek in een reisbeschrijving uit 1830 heeft overigens de eer. Van Collier (2005: vii-ix) gaat uit van “literêre velde binne die Suid(er)-Afrikaanse literatuur” [Cursivering van mij.] Hij voorziet het begin van “die ontluikende Afrikaanse literatuursysteem in die neëntiende eeu” en beschrijft een letterkunde die qua stofvinding meer lokaal, maar qua formele aspecten (infrastructuur, vorm) sterk op de Nederlandse leunde; zie ook Van Collier en Odendaal (2005).
3. Huigen (1996: 14) legde het begin in 1596, bij het *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten dat na diens reis in 1596 in Amsterdam verscheen. Volgens Huigen is het “de oudste Nederlandse publicatie waarin aan zuidelijk Afrika – niet specifiek Zuid-Afrika – aandacht wordt gegeven”. Die aandacht was volgens Huigen (1996: 14-15) terloops, want “Jan Huygen heeft het thuisfront vooral willen informeren over hoe de schatten van de Oost bereikt konden worden”. Hij bespreekt deze periode van terloopse aandacht niet inhoudelijk, en begint in 1652, wanneer hij een “kwalitatieve en kwantitatieve sprong” ziet in de Nederlandse aandacht voor Zuid-Afrikaanse aangelegenheden.
 4. Vergelijk de ingekorte uitgave van zijn tweedelige handboek (Kannemeyer, 2005), waarin de Nederlandse koloniale letterkunde niet als zodanig is opgenomen.
 5. Zonder het belang van de jaartallen 1652, 1875, en 1925 te onderschatten, is het dan ook belangrijk om in ogenschouw te houden dat er mondigesmaat Nederlandse literatuur van de Kaap vóór 1652 bestaat (Huigen, 1996, Maas, 2020) en dat het Nederlands al eerder kenterde dan 1875 en 1925 (Du Toit, 1970: 77). Een wet van 1865 bevoordeelde Engels onderwijs ten koste van Hollands onderwijs bij de verdeling van staatsgelden, in 1867 keurde een docent aan het Graaff-Reinet-kollege zelfs al het praten van Nederlands in informele omgang af, en in 1868 klaagde tijdschrift *De Zuid-Afrikaan* in een hoofdartikel erover dat de hoofdexaminateurs zo waren gekozen, dat er geen Hollandse vertegenwoordiging mogelijk was.
 6. Zie voor Zuid-Afrika Besselaar (1914), Conradie (1934), en Bosman (1928), over het toneel als genre in Zuid-Afrika tussen 1625 en 1855.
 7. In de Nederlandse literatuurgeschiedenis is niet systematisch aandacht voor Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur. Jonckbloet (1855 en 1888), Kalf (1906–1912), Te Winkel (1922–1927), en Knuvelde (1979) behandelen geen literatuur van de overzeese gebiedsdelen. Schenkeveld-Van der Dussen (1994) noemt Elisabeth Eybers, in 1991 de eerste niet-Nederlandse laureaat van de P.C. Hooftprijs, en in de meest recente literatuurgeschiedenis stelt Bel (2015: 820) dat koloniale letterkunde gedurende het interbellum een publiek vond in Nederland en België. Ze kijkt kort naar de Congo, Nederlands-Indië, Suriname, en de Antillen, maar Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur blijft ongenoemd. De Zuid-Afrikaanse nationale literatuurgeschiedschrijving van na 1994 heeft aandacht voor voordien gemarginaliseerde groepen in de samenleving en bevraagt de gewoonte om de nationale literatuurgeschiedenis naar een absoluut startpunt terug te leiden. *New Century of South African Poetry* (Chapman, 2002) opent bijvoorbeeld met inheemse orale literatuur,

en Van Collier (2012: 264) bepleit in *The Cambridge History of South African Literature* dat het begin van de Afrikaanse taal en literatuur niet tot een startpunt gereduceerd kan (moet) worden, omdat: “The origins and development of Afrikaans literature need to be understood in relation to the development of the language”.

8. Francken en Praamstra (2008a: 141-151) is verbatim opgenomen in de inleiding bij Francken en Praamstra (2008b).
9. Ook een talig en daarmee verbonden identiteitsvormend kader loopt een positivistisch risico. Dat is niet per definitie storend. Deumert (2004) toont aan dat de taalverandering van Nederlands naar Afrikaans een schuivend continuüm is zonder eenduidig beginpunt of eindpunt. Ook volgens Van Zyl (1995: 45) zijn “[b]ewuste pogingen om in het Afrikaans te schrijven” soms moeilijk falsificeerbaar, en de aanduiding van Huigen (2009) voor de periode 1625–1925 als *Nederlandstalige Zuid-Afrikaanse literatuur* zal weinigen naar het historisch taalkundeboek doen grijpen om de taalkundig geaccepteerde aanduiding *Vroegnieuwlands* te onderbouwen. De codificatie van een standaardvorm Afrikaans in de 19e en 20e eeuw is immers de neerslag van een ontwikkeling die al in de 17e eeuw is ingezet, hoewel “harde” jaartallen zoals 1875 en 1925 interpretatieve waarde kunnen hebben, bijvoorbeeld voor individuele teksten.
10. Vernieuwing en verandering van een literair systeem komt in de meerderheid van de gevallen niet vanuit het centrum maar vanuit de periferie, dat daartoe immers de ruimte biedt (Even-Zohar, 1979, Even-Zohar, 1990, 2000, handelen specifiek over het literaire systeem).
11. Pajmans (2018) constateert terecht dat er in de Nederlandse academie een disciplinaire scheiding bestaat tussen Vroegmoderne letterkunde, die 17e-eeuwse teksten interpreteert in hun historische context, en Postkoloniale studies, die gespecialiseerd zijn in de analyse van kritiek op kolonialisme, maar die zich veelal richten op teksten van tijdens of na de dekolonisering. Zie ook Wekker (2018).
12. Een waardering van Wagenaer als tweede schrijver van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur is alleen al ongelukkig omdat die (op de letter gelezen) schrijfsels anders dan die opgetekend door de eerste twee kommandanten uitsluit (zoals bijvoorbeeld esthetisch plezierige egodocumenten).
13. Geciteerd uit McCall Theal (1909: 144). Francken en Praamstra (2018) citeren de editie van Boëseken (1966), die niet ingaat op het datumspel in de eerste twee regels van het gedicht.
14. Zie Maas (2020: 98-100).
15. Zie bijvoorbeeld Hodgen (1964). Dit beeld is terug te voeren op de middeleeuwse OT-wereldkaarten, die de wereld concentrisch rondom Jerusalem afbeelden.
16. Ik dank de collega’s toetsers voor hun bemoedigende opmerkingen op een eerder stadium van dit artikel, en de proeflezer voor een oog voor detail.